Irodalom és emlékezet[219]

Amikor az 1970-es évek végén a magyar szakon tanultunk, a tanszék tanárait is, hallgatóit is a Szekuritáté kitüntetett figyelemmel követte. Az évfolyamunkon 12-13 diák tanult. Ezért is volt feltűnő és emlékezetes az a néhány eset, amikor idegenek ültek be a terembe egy-egy előadást meghallgatni. Zsemlyei János tanár úr másodéves lexikológia tárgyának előadását egy Fekete nevű, tört magyarsággal beszélő, sötét színű szemüveget viselő fiatalember hallgatta meg. Belépő narratívuma szerint családja évtizedekkel korábban költözött Angliába, s ő akkor jött először elődei szülőföldjére. Útján egy több nyelvet beszélő személy kísérte, úgymond a kommunikációs nehézségeken átsegítendő. Az előadás után a tanár úr távozott, s mi a szünetben az idegen látogató jelenlétében a kísérő által irányított beszélgetésben számoltunk be az anyanyelvű egyetemi oktatás körülményeiről.

Negyedéven – 1981 tavasza volt akkor – Gyimesi Éva tanárnő 20. századi romániai magyar irodalom órájára érkezett látogató. Egy harminc év körüli hölgy volt, akinek a dékáni hivatal egy óra meghallgatását engedélyezte, hogy irodalomelméleti és -történeti ismereteit gazdagítsa a tanárnő akkor már közismerten módszeres óráján. Vagy a VI-os (a mostani Brassai), vagy a VIII-as számú teremben folyt az óra. Már nem emlékszem pontosan, hogy azon az órán Vári Attila *Expressz-ajánlott vérpad* vagy Tamási Áron *Himnusz egy szamárral* novelláját elemeztük-e.[220] Ekkor már túl voltunk különböző tapasztalatokon. A 13 kollégából az évek során hol egyiket, hol másikat hívták ki a tanteremből. Egyik kollégánk rendszeresen a vasárnapi istentisztelet idején vált láthatatlanná. Olyannyira, hogy egyik templomban sem találkoztunk vele. Később azt sem firtattuk, hogy minden előkészület nélkül hogyan adott le kifogástalan államvizsga dolgozatot. Megtanultunk bizalmatlannak lenni, nem beszélni arról, ami átláthatatlan, megválaszolhatatlan, és megtanultunk hallgatni is. Egy alkalommal Gyimesi Éva tanárnővel kettesben tartottunk a Főtér felé. A telefonpalota és a zenelíceum közötti téren szembejött a Bölcsészkarról felelő szekuritátés tiszt. Mindketten bólintottunk neki. Szavak nélkül tudomásul vettük mindketten, hogy a másik sem szabadult tőle.

Tanárainktól megkaptunk mindent, amit adni tudtak. Volt, aki tölcsérrel töltötte fejünkbe a tudást (Kósa Ferenc, Zsemlyei János). Volt, aki a tárgya iránti szeretetével nyűgözött le (Gálffy Mózes, Antal Árpád, Vő István). Mások a módszerek bűvöletében tartották az órákat (Szabó Zoltán, J. Nagy Mária, Benedek Piroska). Rohonyi Zoltán régi irodalom, Láng Gusztáv 19. századvégi irodalomszociológia

219 Irodalom és emlékezet. In: Balogh F. András – Berszán István – Gábor Csilla (szerk.): *Újrateremtett világok. Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére*. Argumentum, Budapest. 447–458.

220 1980-ra mindkét elemzés elkészült. Tamási Áron novellájának elemzése utólag a *Teremtett világ* egyik elemzési mintája volt (Gyimesi 1983: 145–151). Vári Attila novellájának értelmező elemzése 1982-ben látott napvilágot (Gyimesi 1982).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

előadásai új perspektívát kínáltak, s a művek környezetét tették láthatóvá. Dombi Erzsébet a Téglás utcai gyakorlóiskola folyosóján ugyanúgy kérte számon a lélekkel való tanítást, mint a Bölcsészkar szemináriumi termeiben.

Úgy rendezkedtünk be a jövőre, úgy készültünk tanári hivatásunkra, mint szellemi jégkorszakra. Mindent elolvastunk, mindent kijegyzeteltünk, amihez hozzájutottunk. Ebből az időszakból származik könyvtáram első fénymásolata. 1979 táján Aradi József kölcsönzött egy antropológiai összefoglaló munkát. Éva kolléganőm szülei egy szatmári intézet sokszorosító irodájában másoltatták le. Akkor még az intézetek pártbizottsága ellenőrizte a ritka fénymásolók felhasználását. Ferivel az antikvárium Lenin-sorozatából választottunk egy-egy kötetet, arra az eshetőségre számítva, hogy majdani munkahelyünk könyvtárában egyáltalán nem lesz Lenin-irodalom. Beszereztem a Kommunista Párt Kiáltványát is, Marx *Tőké*jét is. Válogatás nélkül vásároltuk a Kriterion, a Dacia sorozatait, román nyelven az Univers sorozat darabjait. A könyvgyűjtés fanatizmusának példájává ifjabb kollégánk, Fikusz vált. 1981-ben lekéste Ágoston Vilmos *Lassú vírus* című könyvét, hát nekilátott, s a hajdani szerzetesek-apácák türelmével másolatot készített róla. 1980-ban jelent meg Andrian Marino könyve, a *Hermeneutica lui Mercea Eliade*. Az egyetemi könyvesboltban előre meghirdették a kiárusítását. Kollégáink közül egyedül G. Gyuri harci felkészültsége bizonyult eredményesnek. Én Tordán érdeklődtem a vásárlási esélyek felől. Kiderült, a városba érkezett mind a 10 példányt a párt könyvtárában zárolták. Leendő iparos-nagybácsit mozgósítottam, aki valamelyik pártfunkcionárius lakását festette akkor, s enyém lett a 10 példány egyike. Az 'az van biztonságban, ami a fejünkben van' attitűdre román bentlakó kollégámat említsem példaként. Reghi megszállott nyelvzseni volt. Amikor megtudta, hogy mi, magyar szakosok a finn nyelvbe is betekintést nyerünk, hétről hétre velünk tanulta a finn szavakat. Este fél kilenctől kilencig székre állva átszellemülten lapozgatott a szekrénye felső polcára gyűjtött, kölcsönzött szótárakban. Magyar, finn, francia, angol, német, spanyol szavakat memorizált. A bentlakási szoba meghitt rítusa volt az, amikor szétosztotta közöttünk a szótárakat, s a leglehetetlenebb és legfölöslegesebb szavakra kérdeztünk rá. Az olyan szavakon sem akadt fenn, mint a templom előtti kis járda francia megnevezése. Ha szemináriumra készülő kollégánk valamelyik tanártól folyóiratot, kötetet kapott kölcsön, a könyv titokban körbejárt az évfolyamon. Negyedéven Zsemlyei János tanár úr speciális nyelvészeti kollégiumot hirdetett meg. A témaszétosztásnál kapkodva vállaltuk *A társadalom jelei* kötet tanulmányainak ismertetését. Amikor a kihelyezést követően Ferivel Gyimesi Évához mentünk elbúcsúzni, a tanárnő két fölös kötettel ajándékozott meg. Azon melegében, a tömbház előtti sötétben sorsoltunk: Ferié lett az *Új Magyar Tájszótár* első kötete, az enyém Németh László *Az én katedrám* című könyve.

Úgy emlékszem, az 1977–1978-as tanévben mi hallgattuk először Gyimesi Éva tanárnő irodalomelméleti bevezető kollégiumát. Szemináriumain bőven volt klasszikus időmérték-gyakorlat. A vizsgaremeket a tanárnő készítette el, hexameterben írta meg az évfolyam verejtékes erőfeszítéseit. (Már nem emlékszem, az anapestusra hajlamos nevemet milyen leleménnyel illesztette a versbe, de biztosan megtette.)

A kurzusban már benne volt a mű mint teremtett világ értelmezése, a beszéd és a fikció, a fikció és a világszerűség viszonyával, a megértés természete és a befogadásközpontú műelemzés módszere. A középiskolában nagyszerű tanárok is váltották egymást. Engem Bágyoni Szabó István avatott be az *Ember tragédiájá*nak, Arany János balladáinak világába, Becze Piroska az Erdélyi Helikon költészetébe. Az első egyetemi évet követő nyáron (1978-ban) azonban szükségesnek tartottam összehívni Aranyosszentmihályra a líceumi osztályból szétszóródott barátaimat, s őket is felvérteztem az irodalomértelmezés számomra már megnyílt módszertanával és fogalmi apparátusával.

A *Teremtett világ* 1983-ban jelent meg. Ahogy most kezemben tartom a könyvet, az akkori mohó olvasás árulkodó nyomai, az aláhúzások, margináliák alapján következtetni tudok a kötet 1980-as években receptált üzenetére. Elsősorban az *igazságérték,* a *tényvonatkozás* és az *imaginárius helyzet, világszerűség,* az *intenzionális összefüggés,* a *kvázi-ítélet,* a *való világ* és *lehetséges világ,* a *koherencia,* az *immanencia* fogalmakat kerestem vissza az elhangzott előadásokból. Az irodalom funkcióiról, a „nélkülözhetetlen fölösleg"-ről szóló fejezet szintén a gyakori lapozgatás nyomait őrzi. Erre a középiskolai irodalomórákon volt szükségem. A korosztályomnak a középiskolában a Gazda József–Kócziány László–Szabó Hajnal–Szigeti József, az Antal Árpád–Kócziány László, a Láng Gusztáv által írott tankönyvekből volt szerencséje irodalomtörténetet, s tágabban irodalomszemléletet tanulni (Gazda–Kócziány–Szabó–Szigeti 1972, Antal–Kócziány 1973, Láng 1974).[221] A tankönyveket negyven év távlatából is jeles irodalompedagógiai teljesítménynek tartom, a hozzájuk társított szöveggyűjteményekkel egyetemben. A tankönyvekben kanonizált irodalmi szövegek, a szerzői életpályák és életművek, egyes művek analízise több volt, mint tananyag. Mire azonban az egyetem előtti egyéves katonai szolgálat letöltése és a négyéves egyetemi tanulmányok után katedrára kerültem, gyökeresen megváltozott a középiskolai oktatás szerkezete. A tízosztályos kötelező oktatás, s az erre épülő, ezt követő (felvételis szelekción alapuló) kétéves líceumi képzés újfajta tankönyveket tett szükségessé. E tankönyvek – európai művészettörténeti áttekintést nyújtó, ám műelemzési módszertant mellőző – tanításához vált elengedhetetlen kellékké *A teremtett világ,* akárcsak a korábban, 1978-ban megjelent *Találkozás az egyszerivel* (Gyimesi 1978). Ez utóbbi kötet életműelemzéseit külön-külön kijegyzeteltem. S ha olykor-olykor jobb osztály verbuválódott az iskolámban, vagy egy-egy diákot sehogy sem sikerült eltanácsolni a magyar szak végzésétől, akkor ezt a könyvet is tankönyvként használtuk. Az 1980-as években a Bölcsészkar magyar szakán minimálisra szállított beiskolázási keretbe bejutott több hajdani tanítványom igazolhatná, hogy a magyar szakra a középiskolás tankönyvek tananyagának ismerete nem volt elégséges.

221 A tankönyvsorozat negyedik darabja emlékezetem szerint a tanévkezdés után jelent meg. Címében is jelezte, hogy „kísérleti tankönyv". Ma is vigyázva őrzöm. Bár amikor a magyartanárnőnk hosszasan hiányzott, s az irodalomórák megtartását az osztály vállalta fel (!), az inercia szabálya alapján a korábbi tankönyvek elemzési módszerét követtük. (Dávid–Marosi–Szász 1975).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Visszatérve, a Gyimesi Éva órájára érkezett idegen jelenléte sem a tanárnőt nem zavarta, sem minket. Már szaknyelvet beszéltünk, már elemzési módszereket követtünk, fölösleges volt a műhöz külső referenciát rendelni, helyzettudatról és helyzetértelmezésről beszélni. Új anyanyelvünk volt, a szaknyelv, a metanyelv. Olyannyira, hogy amikor első két tanulmányom a *Népismereti Dolgozatok* felelős szerkesztőjének kezébe jutott, azt üzente, hogy csupán magyar fordításban hajlandó közölni azokat. Kölcsönös kompromisszumok után az egyik írásom az eredeti, *Nemverbális kommunikáció a mezőségi Detrehemtelepen* címmel jelent meg, a szerkesztő által javasolt *Nemszóbeli közlés a mezőségi Detrehemtelepen* cím helyett. Az adott életkörülmények között Gyimesi Éva tanítása szerint a szépirodalom a lélek fényűzését jelentette nekünk, a róla való beszélés pedig intellektuális élményt nyújtott. Gondolom, aki idegenként csöppent be arra az egy órára, s erről később jelentést készített, csak aljas rágalmazással kompromittálhatta az egyetemi oktatást, s a maga kirekesztettségéről adhatott számot. Az etnometodológia *beszélőközösség*nek nevezi az azonos nyelvet használó, azonos beszélési szokásokat követő társadalmat. Az egyetemi évek ilyen közösséggé formáltak bennünket.

Tanáraink közül Péntek János tanár úr neve maradt mindeddig említetlenül. Csupán azért, mert itt a helye a méltatásának. Gyimesi Éva és Péntek János a szakirodalom olvasását állandósította az életünkben. Anakronizmus az *interpretív közösség* terminussal illetni az akkori önmagunkat, hiszen a fogalom mai keletű. Ennek ellenére a tanszéken azokban az években az *interpretív fordulat* néven ismert folyamat zajlott le. Amikor az országhatárok egyre átléphetetlenekké váltak, az elemzési, értelmezési módszerek, a hermeneutika, a szemiotika, a strukturalizmus, az etnometodológia, a tartalomelemzés a szellemi önállóságot, a kritikai attitűd szabadságát biztosította számunkra az 1980-as évek sorvasztó légkörében. Tudtunk jelenségeket, történéseket, helyzeteket és szövegeket értelmezni. S ez megóvott a kísértetiesen fenyegető elbizonytalanodástól és egyéniségvesztéstől.

*

S bár azokban az években én is, s néhány kollégám is terepre jártunk, népköltési szövegeket gyűjtöttünk, az emlékezés habitusairól és technikáiról, az emlékezéskultúráról keveset beszéltünk. A kulturális emlékezet számomra is két évtizeddel később vált a kultúra értelmezésének egyik paradigmájává.

Ekkoriban, 2004-ben Horváth István emlékülésre került sor Magyarózdon. A rendezvény a helybéli református templomban folyt le, s magam is előadást tartottam.

Horváth István 1909-ben született Magyarózdon. Szolga, cseléd, majd gazdálkodó volt. 1940-ben családjával Kolozsvárra költözött. Egyetemi altiszt, tudását olvasással alapozta meg. A Falvak Népe szerkesztője, majd az Utunk belső munkatársa. Kötetei 1941-től láttak napvilágot. Helyzettudatát paraszti származása és a népi

irodalom, a *Termés* című folyóirat alakította ki. Életműve – az életpályáját elemző Cseke Péter szerint – „a paraszti világkép értéktartományait hódította vissza”.[222]

A *Magyarózdi toronyalja* előszava szerint Horváth István első folklorisztikai (népmese-) lejegyzései az 1940-es években készültek (Horváth I. 1971: 5–8). Tudatosan és szisztematikusan, 1962 után, „majdnem halálos krízisből feléledve” kezdte összeírni szülőfaluja tágabb hagyományait. 1969-ban íródott az előszó, 1968 októberében a játékkultúra, 1967 májusában a népmesekorpusz, 1970 áprilisában a népdalrepertoár bemutatása. Az „írói falurajznak” nevezett gyűjtemény a 19. század úttörő, szinkretikus szemléletű kezdeményezéseihez, 20. századi gyűjtési előzményekhez zárkózott fel. Kriza János az 1840–1850-es években a Székelyföldön szövegfolklorisztikai (népdal, népballada, népmese, táncszó, közmondás, mondóka), valamint népnyelvi adatokat (állat- és helynevek) gyűjtött össze, s tett közzé a *Vadrózsák* kötetében. Orbán Balázs az 1860-as években a székely falvak leírásában történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontokat érvényesített. A magyarózdi kötet rövid régészeti–helytörténeti és társadalomnéprajzi összefoglaló után népköltészeti anyagot közölt: népi gyógyászatot, gyermekjátékokat és -mondókákat, a jelesnapok kalendáriumát és az átmeneti rítusok leírását, siratótöredékeket, népmesét, proverbiumot, találóst, táncszót, verses levelet, népdalt és népballadát. A gyűjteményt több szó- és névjegyzék zárta (tájszók, ragadvány-, becenevek, állat- és helynevek).

Az előszóból a személyes motiváció mellett a következő gyűjtésszemlélet körvonalazódik. 1. A település, fekvése miatt – „annyira elzárt, eldugott helyen lapul” – hiteles, az idegen hatásoktól érintetlen, a lokális közösség által használt helyi hagyományt, „viszonylag bolygatatlanul, s éppen bolygatatlansága miatt napjainkig őrzött meg igen sok „néprajzi, folklorisztikai, nyelvészeti anyagot” (Horváth I. 1971: 6). Horváth István bevallottan szelektált a magyarózdi hagyományokból: „Magyarózdi népdalnak csak azokat fogadtam el a népdalok közül is, amelyek szövege, dallama a magyarózdi tájjelleg jegyeit viselték. Műdalok, magyar nóták, betyárdalok tömegével ismertek, s talmi, giccses dísztárgyak rokonaiként, melyek az ősi népművészetet nyomják el, nemegyszer az eredeti népdal rovására tenyésztek. Az 1940 utáni szövegeket és dallamokat nem gyűjtöttem, mert már kevertek voltak.” (Horváth I. 1971: 322.) 2. A gyűjtő szándékosan elkerülte a „képesített tudományos kutató módszerét”: „szigorú igényeséggel ragaszkodott a túlnyomórészt belülről ismert anyag mindenben hiteles rögzítéséhez” (Horváth I. 1971: 6). A sajátos habitus két szempontot érvényesített. Egyrészt, Horváth István az emlékében 31 éves magyarózdi tartózkodása idején rögzült kulturális elemeket kereste vissza, s gyakran a teljes szövegszerkezet rekonstruálása végett adatközlőket hallgatott meg. Ilyenképpen a szövegváltozatok mindig a Magyarózdon elérhető legteljesebb ideáltipikus szövegek lesznek. Ugyanakkor, a gyűjtő több esetben (hiedelmek, gyógyítások) diszkréten kezelte adatközlői kilétét. Megismerjük viszont a gazdag tudású mesemondók, a jóhangú énekesek nevét. 3. A lejegyzés igyekezett megőrizni a tájnyelvi sajátos-

222 A megfogalmazás Cseke Pétertől származik: Cseke 2000.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ságokat, egyidőben igazodott a szabatos (köznyelvi és irodalmi nyelvi) stílushoz és a magyarózdi népnyelvhez. „A meséknél is például az irodalmi nyelvtől alig elütő stílust használtam" – írja a szerző (Horváth I. 1971: 8). Az olvasmányosságot biztosítja az, hogy az adatközlőkkel folyatott beszélgetés során felfrissített emlékeket gyakorlott szépíró jegyezte le. Ilymódon az esetleírásokban (hiedelmek, gyógyítástörténetek) és a népmesékben a nyelvi ökonómia és expresszivitás érvényesült, elmaradtak az értelmezésre szoruló adatközlő szövegek és szövegtöredékek. 4. A kutatói habitus a szövegeket és néprajzi adatokat leválasztotta a gyűjtéshelyzetről, kiemelte a textuális koherenciából, a szövegkontextusból. A szövegfolklorisztikai adatok általánosabb, elfogadott rendszerezési szempontokat követtek (a jelesnapi szokások kronológiai rendje, a lakodalmi és temetési rítus leíró modellje, a proverbiumok a kezdőszó betűrendjében, a táncszók funkciók szerint való elhelyezése). Több esetben a gyűjtő dolgozta ki a rendszerezés szempontját. A találósok „megkülönböztethető jellegük szerint" csoportosulnak. A népdalok 9 tematikus csoportba sorolódnak, ezek között van a népballadák, az ősrégi keservesek, az ősrégi szerelmes keservesek és a keservesek csoportja.

A kritika szerint a *Magyarózdi toronyalja* Horváth István életművének fókusza (Cseke 2000: 180–183). Előzményei az 1940-es évekbe nyúlnak vissza, s behálózzák a következő évtizedeket. A *Termés* című folyóiratban 1943-ban népmese lejegyzést, az *Erdélyi Múzeum*ban 1944-ben „helynévanyagot", a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*ben 1966–1970 között három alkalommal tájszavakat, a *Művelődés*ben 1969-ben hiedelmeket, 1948–1970 között három kötetben népmeséket tett közzé. 1945-ben *Mentsük meg utódainknak!* címmel karácsonyi népszokások, 1946-ban pedig *Levél a népmeséről* címmel népmesék gyűjtésére ösztönözte a *Falvak Népe* olvasóit.

A hagyományt gondosan gyűjtő Horváth Istvánt a falu figyelemmel követte, sok emléket őrzött meg róla. *Megengeded, hogy lefényképezzünk? Mondom, há így, Pista bácsi? Szalmakalap a fejemen, s csak úgy, ahogy jöttem a határról. Aszondja, nem, menjél haza, s öltözél fel. S akko hazajöttem, s felöltöztem igy a magyar ruhába, s aztán ugy fényképezett le.* (Nő, sz. 1929) *Népszerű ember vót, okos vót, négy elemivel iró lett. Na, okos lehetett. Aztán sokat énekeltem nekie, a Magyarózdi toronyaljába.* (Nő, sz. 1924) *Hát neki mindig azok a régiesek kellettek, régi énekek, s én azokat tudtam. Én elénekeltem neki szépen, s ő felirta s aztán tette bele a könyvbe.* [...] *Pityóka ásni vótam, s fe kellett őtözek magyar-ruhába.* (Nő, sz. 1924) *Ült oda le, aztán ki ahogy ment el, megállottak ott, ki milyen szót ejtett valami olyant, ő má abba a helybe írta le.* (Nő, sz. 1926) *Házról házra eljárt az emberekhez, megkérdezte, hogy hogy vót még régebben, s ő ezeket mind leírta ebbe a könyvbe.* (Nő, sz. 1949) *Ment oda be, vót a raktár, ott vót a kollektívnek raktárja, ott vótak azak az asszonyok, forgatták a búzát, aztán jött be, ha az egyik ezt mondott, a másik azt, ő abban a pilanatban írta fel.* (Férfi, sz. 1926)

A kötet a faluközösség egyik identitásszimbólumává vált. *Há örvendtem, hogy bekerültem a könyvbe.* (Nő, sz. 1929) *Vették sokan, vették sokan. A végén aztán nem lehetett kapni, úgy megvették a könyvet.* (Nő, sz. 1929) *Hát nekünk is vót* [a

kötet], *csak van egy leányom Magyarországon, s evitte.* (Nő, sz. 1949) *Nem tudtuk, hogy könyv lesz, de aztán ki mit tudott, mindenki mondott valamit... mesék, milyenek vannak ott a könyvbe, s ő azokat ő igy leirta... Nem tudta senki, csak amikor hallottuk, hogy megvan a Magyarózdi toronyalja, akkor aztán mindenki ment, hogy vegyen.* (Nő, sz. 1929) *Ez egy nagy könyv. Nekem is megvolt, csak elvitte az unokám. De abba én énekeltem, én siratóztam, én a világon mindent elénekeltem neki. Én el, amit tudtam, hát az a sok ének mind az enyim.* (Nő, sz. 1924) *S én énekeltem neki a Magyarózdi toronyalja, / Körös körül bazsarózsa. S az én énekem lett a könyve cime, igen, hát én sokat énekeltem neki... Akár milyen dógom vót, el kellett hagyjam, hogy énekeljek neki.* (Nő, sz. 1924)

A bevallottan tudósi munka mellett a magyarózdi életforma, a népnyelv és a népi mentalitás elemei a szépirodalmi életműnek is stilisztikai-poétikai kellékeivé váltak. A *Tornyot raktam,* a *Paraszt-oltás* életképe a szerző gyermekkorából bukkant fel.

Az említett emlékünnepségen két novella etnográfiai vonatkozásaira tértem ki.

Az egyik, a *Kipergett magvak* című elbeszélés címadó írása a szerző első prózakötetének. A kötet 1944-ben jelent meg a Magyar Élet kiadó gondozásában. Az elbeszélés kerettörténete egy – tulajdonképpen egy korszakra általában jellemző, tipikusnak nevezhető, sokfelé, sokszor megismétlődött – családi tragédia. Bényi Sándor leánya, Kalári a falu nagygazdájához, Székely Ferihez megy férjhez. A házasság a nagygazdai életforma távlatát villantja fel számára. S bár döntését nem szerelemből hozza meg, a házaséletben, gyarapodó családjában sok örömét leli.

Kalári negyedik gyermekével terhes. Férjét sem tudósítja még az eseményről, csupán édesanyja tud állapotáról. Édesanyja szerint a három gyermek Kalári erejét, egészségét megemészti, apjuk, Székely Feri gazdaságát pedig felaprózza. Ezért indulatosan ösztönzi lányát az újabb, a nemkívánt terhesség megszakítására. Lánya bevallja, hogy teher emelésével, a padlásról való leugrással megpróbálta már megszakítani a terhességet. Ám nem sikerült. Anyja most tollúval vagy orsóval való beavatkozást javasol. S ehhez elő is készíti a körülményeket. Kalárit este betegen találják. A szobába tóduló cigányasszonyok felismerik a baj okát. Bábaasszonyt és papot hívatnak. Majd Ferenc orvos után indul Dicsőszentmártonba.

Kalári meghal. Négy nappal később aratnak, amikor a túlérett kalászok magvai – a cím és novella metaforájának primér síkján – a földre peregnek.

A novella többszörösen idéz meg egy sajátos életvilágot. A magával viaskodó Kalári tudja, hogy tettéért Isten, a falu és utódai előtt számot kell adnia. Tudja, hogy a faluban megszólják, amiért magzatát elhajtja, s hogy tettével „nevet hagy" gyermekeinek. Édesanyja, Bényi Sándorné a teher megszakítása mellett érvel. A faluban megszólják azt, aki nem gondol gyermekei jövőjére, aki az újabb szüléssel gyermekeit rövidíti meg. A faluban csak a szegényeknél van 4-5 gyerek. Egyik falubéli asszony a közelmúltban orsóval szabadult meg a terhétől.

Az író több etnográfiai elemet épített a novellába. Az aratási sürgés-forgásban a gyerekek is részt vesznek; az asszonyok az aratás napján otthon főznek ebédet, s délben sietve viszik ki az aratókhoz; az aratásból a fiatalok énekelve térnek haza.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Székely Kalári története tehát etnográfiai tények szépirodalmi keretbe való beillesztése. A *Magyarózdi toronyalja* kötet *Népi gyógymódok, gyógyszerek* fejezetcím alatt olvasható a *Női vérzés gyógyítása*. A szerző négyéves korában akaratlanul fültanúja volt négygyermekes nagynénje panaszának. Magzatelhajtást követett el, amitől állandó vérzés állt elő. Szénamurva főzetben, diófalevél fürdőben fürdött, vadborostyán gyökerének főzetét itta. (Horváth I. 1971: 67.)

Magyarózdi előadásomnak azonban nemvárt következménye volt. Néhány héttel későbben egy 56 éves magyarózdi asszony számolt be a történtekről: *Hát az úgy vót, hogy... me a harmadik, vagy a negyedik gyermek, má nem is tudom, talán a negyedik vót, de nem vagyok biztos, s aztán a... zasszonynak az anyja tanitotta a leányát, hogy mit csináljon saját magának, s aztán így tönkre ment, meghalt, belehalt, belehalt... ez meg van írva, ez meg van írva...* [Volt emiatt vita itt a faluban?] *Nem, hanem most valami... három-négy hete fel vót dolgozva a templomba, fel vót olvasva, s aztán az unoka haragudt meg, aki itt helybe lakik, az megharagudt, hogy a nagyanyját mér, mé kellett, hogy kiolvassák a templomba. Na, dehát ez csak most, most, aztán nem hallottam, hogy addig talán... hogy ők a családba haragudtak, nem, nem tudom.*[223] (Nő, sz. 1934)

[Haragosai voltak a faluban?] *Bizonyára, bizonyára, utólagosan is, akik úgymond érintettek lehettek a novellán keresztül, ha egyáltalán olvasták vagy fülükbe jutott.* [...] *Én egy konkrét esetet tudok.* (Férfi, sz. 1959)

Székely Kalári esete tehát nem puszta fikció volt, nem a paraszti életvilág megjelenítésére megteremtett epikus keret. Templomban történő felemlegetése a lokális emlékezetet zavarta fel.

*

Az irodalomkritika és az irodalomtörténetírás a művek elemzésében és értékelésében a 20. század nagy részében napirenden tartotta a hitelesség szempontját. A *tényirodalom* „olyan szépirodalmi alkotások összessége, amelyeknek élményanyaga nem fikciós, hanem tényszerűen létező hősöket, valóban megtörtént eseményeket dolgoz fel". Jellegzetes műfajai az emlékirat, a riport, a szociográfia. Elméleti kérdéseit a realizmus programszövegei és a marxista esztétika vetették fel és válaszolták meg. A műformát létrehozó fikcionalizálás, valamint a mű belső világát felépítő tényanyag közötti viszony a következő: „a valóságból közvetlenül kiemelt tény, esemény az írói szubjektivitás és a művé formálás törvényszerűségei következtében elveszti dokumentumjellegét, nem azonosítható többé a valódisággal. Tulajdonképpen fikcióvá válik, de olyan fikcióvá, amely fokozottabban hasonlatos a valóság bizonyos konkrét jelenségeihez." (Koltai 1993: 315–316.) A tényirodalom jellegzetes területei a markáns kor- és miliőábrázolás, történeti szereplőknek és eseményeknek a szépirodalmi keretbe való beemelése.

223 Román Márta és Fülöp Orsolya gyűjtése. A gyűjtés részét képezte a néprajzi kiadványok helyi recepcióját vizsgáló kutatásnak. A kutatás következtetései: Keszeg 2005b.

A szöveg és a külvilág viszonyát Jurij Lotman trichotómiában dolgozta ki. Egy háromszög pólusain helyezte el a három szövegtípust, a mitikus, a történelmi és a művészi szöveget. A mítosz ciklikusan kel életre, rituális keretben újul meg, aktualizálódik, az elvet, a normát, a törvényt alapozza meg és népszerűsíti, s ezáltal világot teremt. A történelem a ciklikusan ismétlődő mitikus eseménnyel szemben a lineáris időt, a törvényszerűség helyett az anomáliát, az egyszeri eseményt reprezentálja. A történelmi szöveg már nem szervez világot, csupán beszél róla, a szövegforma megkonstruálja, megörökíti, felidézhetővé teszi a múltat. A művészi szöveg a szövegtipológia háromszögének harmadik sarka: a mítosszal és a történelemmel szemben a nem-valóságosat ábrázolja, az öntörvényű fikciót. (Lotman 1994.)[224]

Wolf Lepenies 1985-ben megjelent, a szociológia születését vizsgáló könyvében „három kultúraként" kezeli a tudományos, a szépirodalmi és a társadalomtudományi beszédmódot. A tudományos beszéd a dolgokat és tényeket expliciten megnevező fogalmi nyelvet alkalmaz, a szépirodalmi nyelv az érzelmeket, az intuíciót aktivizáló sejtelmes metaforikus-szimbolikus nyelvi megoldásokat keresi. A 19. században e két pólus közé ékelődött be a szociológia, s koronként és szerzőnként hol a szépirodalom, hol pedig a tudomány felé lendült el erősebben. A hosszas és vehemens vitát, s ugyanakkor termékeny kutatásokat elindító kötet a tudomány és a művészet határainak újragondolását, valójában a közöttük lévő kapcsolatok elfogadását eredményezte. Példái között szerepelnek a 18. század szépírói stílus alkalmazó természettudósai, akárcsak a 19. századi társadalom problémáira reflektáló szépírók. (Lepenies 1985, magyarul: Lepenies 2001.) Laurence Ellena 80 szociológiai munkában követte a szépirodalmi hivatkozások helyzeteit és funkcióit. Kezdeti hipotézisei: a szépirodalom a szociológiai diskurzus szövetségese, illetve, az irodalmi szövegre való hivatkozás a szociológiának az szépirodalom iránti érdeklődését bizonyítja. Következtetése, hogy a szociológus a (társadalmi-történelmi és mindennapi helyzetek) dokumentálása, a (társadalmi típusok, jellemek) sematizálása vé-

224 Itt jegyezzük meg, hogy Jurij Lotman fenti szövegtipológiáját követve került sor a boszorkány, boszorkánykodás motívumát centrálisan használó erdélyi regények elemzésére. A tanulmány azt elemzi, hogy a paraszti–urbánus világban évszázadokon keresztül funkciót betöltő intézménnyel szemben milyen előítéletek születeknek azáltal, hogy a fikciót kedvelő szépirodalom jeleníti meg (Keszeg 2004c).

A hermeneuta Mircea Eliade a szépirodalmat – világteremtő természete révén – a mítosz továbbélésének tekintette. „Köztudott, hogy az irodalom, annak orális és írott változata, a mitológia lánya, s mint ilyen, örökölte annak szerepét: történeteket mesél el, valami *lényegest* örökít meg abból, ami a világon történt. [...] Azt hiszem, minden történet, még a legközönségesebb is, folytatása azoknak a mítoszoknak, amelyek azt mondják el, hogyan született a világ, hogyan lett az életünk olyan, amilyen. Azt hiszem, a narráció iránti érdeklődésünk része a világban való létezésünk módjának. Azt az igényünket elégíti ki, hogy ismerjük, mi történt, mit tett, mire képes az ember: a kockázatokat, a kalandokat, a mindenfajta próbálkozásokat. [...] Emberi lények vagyunk, akiket az *események* irányítanak. S az ember sosem fog lemondani arról, hogy hallgassa a rólunk szóló történeteket." Cl. H. Rocquet által Mircea Eliadéval készített interjú 1978-ban jelent meg Párizsban. A fenti idézet fordítása az interjú román kiadása alapján történt (Eliade 1990: 141–142). A mítosz (vallási mitológia) és a történelem közötti különbséget azonban Mircea Eliade alapvetőnek, összeegyeztethetetlennek tekinti. Értelmezésében a mítosz *igazi történelem,* elfelejtetése bűn; a történelem *hamis történelem*, számon tartása bűn (Eliade 1963).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

gett, a különböző alkalmazott eljárások (nézőpont, technika, attitűd), valamint a szépirodalmi műben található interpretációk miatt gyakran hivatkozik irodalmi alkotásra. (Ellena 2001.) A francia antropológus, François Laplantine szerint a regény a valóság leírásának egyik modellje. A szociológiával egyszerre megszülető másik társadalomtudomány, az etnográfia ugyanúgy a részletek iránt érdeklődik, ugyanúgy küzd a sztereotípiák ellen, akárcsak a szépirodalom. Az etnográfia azonban – ezúttal a szépirodalomtól eltérően – előnyben részesíti a szövegen kívüli világot. A külvilág megfigyelésében és reprezentálásában az etnográfia speciális módszereket vesz igénybe. (Laplantine 2000.)[225]

Az interpretív közösségek elméletét alkalmazva a szépirodalom valóságtartalma nem a szerzői intencióból vagy a szöveg természetéből következik, hanem az interpretációs aktus rendeli hozzá. Az olvasói tudás olyan interpretív tőke, amely a szöveg bizonyos olvasatát, értelmezését hozza létre. Az azonos tudás-, s következésképpen értelmezési horizonttal rendelkező közösség az *interpretív közösség*.

Hasonló gondolatot fogalmazott meg néhány évvel korábban, 1975-ben Mihail M. Bahtyin. A nyelven kívüli kontextus, azaz „a beszédhelyzet behatol magába a megnyilatkozásba, és jelentésállományának nélkülözhetetlen alkotórészévé válik". A közlésben tehát két jelentésréteg kapcsolódik össze, a nyelvi eszközökkel kifejezett és a „mögöttes, hozzáértett" jelentés. A „mögöttes tartalom", a „beleértési tartomány" a beszélők „közös térbeli és értelmezési horizontja", közös tudása. „Megvan a maga »beleértési tartománya« a családnak, a nemnek, a nemzetnek, az osztálynak, a napnak, az évnek, a korszaknak." A használat során a beleértési tartomány egyre konkrétabbá, állandóbbá válik.[226]

Jan Assmann háromnegyed évszázados tudományos kutatást összegezve írta meg az emlékezet kultúrájának szintézisét. Munkájából két fogalmat emelünk ki. Az emlékezeti tartalmak valamint az emlékezés technikái és rutinjai szerint az egyének *emlékezetközösségbe* szerveződnek: „A kollektív emlékezet saját hordozóihoz tapad, és nem ruházható át tetszőlegesen. Akinek része van benne, a csoporthoz tartozását tanúsítja ezáltal. [...] Ez annyit jelent, hogy kizárólagos módon kapcsolódik valamilyen valóságos és eleven csoport álláspontjához." (J. Assmann 1999: 40–41.)[227] A kulturális emlékezet másik terminológiai pillére az emlékezési gyakorlatot, az emlék őrzését és felidézését megkönnyítő *emlékezési alakzat*. Az előd, Maurice Halbwachs által az *emlékezés képeinek* nevezett emlékezési alakzatot a szerző a következőképpen definiálja: „az »emlékezés alakzatain« az emlékezés kulturálisan kialakult, társadalmilag kötelező érvényű »képeit« értjük, az »alakzat« fogalmát pedig azért részesítjük előnyben, mert nem csupán ikonikus, hanem például narratív alakokra is utal" (J. Assmann 1999: 39).

A szépirodalom emlékezeti alakzatként való működésére több adat áll rendelkezésünkre. Kovács György 1942–1943-ban írta meg, 1960-ban tette közé a *Kris-*

225 Néprajzi kutatási adatok művészi transzformációjáról: Gráfik 2003.
226 A gondolat kifejtése: Bahtyin 1985, különösen as 18–20. lapokon.
227 Az emlékek emlékezetközösség formáló szerepét bizonyította és példázta: Halbwachs 1925.

tófék kincse című regényét. A szegény Kristóf család zálogba adott aranypoharának nyomán Kristóf Kati, a fiatal lány is a vénlegény Galambos Ádám portájára költözik. Szakít a múltjával, családjával, elrontott életének egyedüli örömét a módos férj gazdaságában találja meg. Az irodalomkritika a regény szereplőit a Küküllő-vidék társadalmával azonosította, a regényvilág leírásait (munkafolyamatok, ünnepek, a falu közvéleményének működése) etnográfiai megfigyelések hiteles megörökítésének tartotta. „A Küküllő menti székely falu teljességre törő képét adja, mintegy ezer lapon, a húszas évek elejétől a harmincas évek közepéig. Egy 1936-os riportjában már felcsillanó fő cselekményszálnál (mely egy aranypohár eltűnése körül bonyolódik) fontosabb a szociográfiai hiteleségű háttér, a két háború közötti székely falu életének valóságos enciklopédiája" – írja a népi hatalom és a szocializmus éveinek romániai magyar szépirodalmát összefoglaló munka (Kántor–Láng 1973: 190).

Kalotaszeg felfedezésében és popularizálásában jelentős szerepet játszott az 1843-ban Magyargyerőmonostoron született, 1910-ben Bánffyhunyadon elhunyt Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka *A havasok alján* című elbeszéléskötete.[228] „A későbbiekben is volt Kalotaszegnek saját írója, publicistája Katona Szabó István személyében, aki több kalotaszegi témájú regényt is írt" – olvasható Kürti Lászlónak a régió kiterjedését és identitását összefoglaló tanulmányban (Kürti 2000: 22–23).[229]

Aranyosszékről szintén készült szépirodalmi reprezentáció.[230] Balázs Ferenc 1930-ban foglalta el a mészkői parókiát, vette át az unitárius szószéket. Faluépítő, -fejlesztő munkája során belülről ismerte meg hívei életét, gondolkodását, indulatait. 1936-ban, betegsége gyors előretörése idején olyan regényen dolgozott, amelyet ez az életvilág ihletett. A Dániában tartózkodó feleségének 1936. április 1-jén a következőket írta: „Egy regény!!!! (60 oldal már megvan). Most ezen dolgozom. Nagyon élvezem. Azt hiszem, jó lesz. A hőse Nyitrai. Úgy érzem, nem baj, hogy én nem figyelek a részletekre. Például egy kertnek az aprólékos leírása minden regényben unalmas. A történet nagy része valóságos eseményekről és emberekről szól, persze eredeti feldolgozásban, és sajátom a mű kerete is." (Balázs F. 2002: 238.)[231]

A Balázs Ferenc életpályájának és életművének összefoglalására készülő Mikó Imre megpróbálta rekonstruálni a regény mögötti világ elemeit. Hagyatékának egyik lapján található a következő feljegyzés: „A *Zöld árvíz* (Green Flood) – kulcsregény, a cselekmény színhelye és a szereplők kiléte egy kis helyismerettel azonosítható. Lekenyés falu Mészkő, a Hevenyő vize az Aranyos, Terebes – Torda, Balavár – Kolozsvár. A regény központjában Kelemen Lőrinc, alias Nyitrai András, mészkői gazdálkodó áll, aki Tordán dolgozva bekapcsolódott a munkásmozgalomba, meggyőződéses szocialista lett, s a faluban Balázs Ferencnek előbb ellenzéke, majd munkatársa volt. Maga az író a regényben mint fiatal tanító, Gergely Dezső (Szabó Dezső!) tűnik fel; szembefordul gyenge papjával, Fekete Vincével, társadalmi munkába kezd, maga

228 Gyarmathyné: *A havasok alján*. (József főherceg előszavával.) (Egyetemes regénytár.) Singer és Woplfner kiadása, Budapest.
229 *Borika* című regényével (1959, 1963) különösen Zsobok lakói azonosulnak (Kürti 2000: 23).
230 Az Aranyosszékről készült szépirodalmi reprezentációk elemzése: Keszeg 2001.
231 A regényről: Mikó–Kicsi–Horváth 1983: 220.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

mellé állítja a nép legjavát, még a pap menyasszonyát is elhódítja. Ellenfelei azonban »kiütik«, s végül Kelemen Lőrinccel együtt a zöld árvíz elvonulása után a folyóparton hancúrozó gyermekekben találják meg a vigasztalást, akik talán valamikor valóra váltják terveiket. Az író egy másik alakban is jelen van könyvében, mint a szomszéd Sóvár (az eszményi Mészkő) tüdőbeteg papja, aki, ha meg is kell halnia, rendezett, virágzó falut hagy maga után. A szövetkezeti irányú fejlődést gátló nagygazdák is az életből vett alakok, ott ülnek a presbiteriumban és a kártyaasztal mellett, csak az öreg tanító és házsártos felesége népszínműfigura. A dölyfös püspök és a tudákos teológiai tanár szerepeltetése arra vall, hogy Balázs Ferencnek nemcsak a falu visszahúzó erőivel, hanem az egyházi főhatóságával is harcolnia kellett, a falun vendégszereplő Adorján Dénes teológiai tanár pedig Tamási Áron népszakértőire emlékeztet. Rokonszenvesek a falusi asszonyok: az egyik beteg fia mellett virraszt, a másik villámsújtotta fiát siratja." (Mikó 1975: 24–25; valamint Mikó–Kicsi–Horváth 1983: 231.) A regény korabeli irodalmi recepciója ellentmondásos. Miközben a recenzensek elismerik a szerző faluismeretét, a haladó és a visszahúzó erők küzdelmének tematizálását, a regénykompozíció és a kiút-mutatás erőtlenségét róják fel (összefoglalja: Mikó–Kicsi–Horváth 1983: 231–232). Az 1937-es recepció mindmáig változatlan maradt.

Sem az irodalomkritika jogosultságát, sem az irodalmi kánon érvényességét nem vitatva, a regény értelmezése újabb paradigmába illeszkedett. Aranyosszéken az 1970–1980-as években végzett gyűjtés során vált nyilvánvalóvá, hogy a *Zöld árvíz* a Balázs Ferenc mészkői erőfeszítéseit gyerekként–ifjúként követő generációk a regényt a lokális emlékezet alakzataként, foglalataként tartották számon. A regény Mikó Imre által megfejtett topográfiája és toponímiája mellett a helyi emlékezet további elemeket, tényvonatkozásokat azonosított. A regényfabula két epizódja, a veszett farkas betörése és vérengzése, akárcsak a tavaszi, „zöld árvíz" pusztítása és a kis falu összefogása több család emlékezetében visszatérő motívum maradt. A regényt nyitó epizód, a lázas kisgyerek körüli gyülekezés egyik szereplője, Máli néni, az „öreg boszorkány" hosszú időn át Mészkő gyógyítója volt. A villámütötte fiú édesanyját, Sebesi Dénesnét Balázs Ferenc a serénysége miatt örökítette meg ezzel a névvel.[232]

E kitérő után feltesszük a kérdést: mi is történt tehát Magyarózdon? Horváth István 1944-ben novellában örökített meg, kihelyezett, letétbe helyezett, bármikor visszakereshetővé tett egy tragikus eseményt. A falu lakossága – ismerte vagy nem Horváth István művét – napirendre tért az esemény fölött. Az emlékezéskultúrának ugyanis az emlékezés szükségessége, az emlékezéshez való jog mellett más szabályai is vannak. Az emlékezetközösség maga teremti meg az emlékezés és a felejtés dinamikus, feszültségekkel terhelt egyensúlyát, az emlékezés és a felejtés kereteit.[233]

232 A *Zöld árvíz* helyi recepciójáról és a lokális emlékezetben való továbbéléséről: Keszeg V. 2002g.

233 A felejtés „művészetéről", a feledés jogáról, az amnéziáról és az amnesztiáról: Weinrich 2002. A korábban említett, a néprajzi kiadványok lokális recepciójának kutatása a hagyománymentés, az örökségesítés ambivalens értelmezéseit tette láthatóvá. Egyrészt, a hagyományok összegyűjtése révén a gyűjtő az emlékezetből kihulló kulturális elemeket felgyűjti, archiválja, a kommunikatív emlékezetből a kulturális emlékezetbe emeli át. Másrészt, a lokális társadalom intim szférájába hatol be, a közösség által elhallgatott, felejtésre ítélt tényeket örökít meg, tesz elfelejthetetlenné és emel be a nyilvános szférába.

Amilyen mértékben az emlékezés hozzájárul a tudás-, élmény-, interpretív közösség kohéziójának megteremtéséhez, a szándékos felejtés és az elhallgatás ugyanolyan mértékben közösségi, kulturális gesztus. Az *elmesélt történet* jelentéseket, értékítéleteket rendel hozzá egy eseményhez, az *el nem mondott (elhallgatott) történet* óvja a történet szereplőjét a kibeszélés következményeitől, és lehetséges hallgatóját a kellemetlen élményektől.[234]

A magyarózdi faluközösség a fejét a 2004-es előadást követően kapta fel. A novella – mint emlékezési alakzat – felemlegetése a faluközösség emlékezetét aktivizálta, s a novellához mint beleértési tartományt hozzákapcsolta a hajdani eseményt.

234 Pearce W. Barnett és Vernon E. Cronen történettipológiáját ismerteti Griffin 2001: 65–71. A titok felfedésének és elhallgatásának hatalmi viszonyt, feszültséget teremtő hatása etnológiai értelmezése: Zempléni A. 2000.

© www.kjnt.ro/szovegtar